

Концепція механізму злочинної діяльності (за М. В. Салтевським)

Анатолій Старушкевич,

канд. юрид. наук, доцент, Київський НДІСЕ, м. Київ, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7659-6646>, e-mail: stargdoc@gmail.com

Проаналізовано оригінальну, теоретично та практично значиму концепцію механізму злочинної діяльності, розроблену М. В. Салтевським, висвітлено етапи її розроблення та наукові основи.

Ключові слова: механізм злочину; механізм злочинної діяльності; механізм слідоутворення; діяльнісний підхід у криміналістиці; теорія відображення у криміналістиці; судове слідознавство; моделювання події минулого.

The concept of the mechanism of criminal activity by M. V. Saltevskiy

Anatolii Starushkevych

The original, theoretically and practically significant concept of the mechanism of criminal activity, developed by M. V. Saltevskiy, is analyzed, the stages of its development and scientific foundations are highlighted.

Keywords: crime mechanism; mechanism of criminal activity; mechanism of trace formation; activity approach in criminalistics; forensic trace investigation; simulation of past events.

1980 р. у видавництві Київської вищої школи МВС СРСР вийшов друком посібник М. В. Салтевського «Збирання криміналістичної інформації технічними засобами на попередньому слідстві» [1], у якому автор дійшов таких висновків:

- 1) розслідуючи злочин, прокурор, слідчий, дізнавач або суддя у визначених процесуальних формах пізнають явища, події й об'єкти матеріального світу, пов'язані зі злочином, до того ж вони досліджують і відновлюють минулу подію шляхом оперування інформацією, отриманою з матеріальних джерел, що відобразили подію злочину як процес взаємодії;
- 2) слідча, судово-слідча діяльність із розслідування та попередження злочинів є дослідницькою і пізнавальною діяльністю, вона характеризується загальними закономірностями пізнання взагалі, її основу складає теорія відображення;
- 3) пізнання не можна ототожнювати з процесом розслідування, адже останнє здійснюється у формі процесуального доказування і є двоєдиним, тобто характеризується, з одного боку, пізнавальною, а з іншого — посвідчувальною діяльністю;
- 4) пізнавальний бік містить виявлення джерел матеріальної та ідеальної інформації, а також вилучення, закріплення, дослідження та оцінювання відображеної джерелами інформації;
- 5) посвідчувальний бік процесу розслідування спрямовано на процесуальне закріплення отриманої інформації у визначеній законом формі;

6) розслідування злочинів є пізнавальною діяльністю, сутність якої у загальному вигляді полягає у відображенні об'єктивної дійсності у свідомості дізнавача, слідчого, прокурора та суду;

7) слід розрізняти відображення у живій і неживій природі та пов'язувати його із поняттями «взаємодія» і «відтворення» [1, с. 3—7].

Джерелом для таких висновків стали: 1) марксистська теорія відображення, яку (як відомо) запозичили її «класики» у попередників (зокрема, у представників французького матеріалізму XVIII ст., один із яких, Дені Дідро, стверджував: «здатність відчуття є загальна властивість матерії або продукт її організованості» [2, с. 387], пізніше її розвинули радянські та болгарські філософи [3; 4 та ін.]); 2) публікації Р. С. Белкіна, який теорію відображення пристосував до методології криміналістики [5]; 3) ідеї радянських криміналістів пов'язати істинне знання у криміналістиці із результатом відображення як взаємодію свідомості й об'єктивної реальності, що «приводить до істинного знання — результату відображення» [6, с. 190].

М. В. Салтевський зазначав: «... Оглядаючи місце події, слідчий відображає зміни, що відбулися у матеріальній обстановці і таким чином пізнає злочин. Допитуючи свідка-очевидця або потерпілого, які бачили злочинця і запам'ятали його зовнішність, слідчий відображає у свідомості подію і образ злочинця, трансформує їх у форму, доцільну для доказування» [1, с. 7], а також: «Відображення як процес, в ході якого відбувається відтворення (перенесення) властивостей і ознак одного об'єкта на інший, передбачає взаємодію,

у якій беруть участь два об'єкти: той, що відображається, і той, що відображає. Унаслідок взаємодії виникають сліди, які треба називати відображеннями. Подія злочину — це взаємодія об'єктів живої і неживої природи, тому вона завжди утворює у матеріальному середовищі відображення, «читаючи» які, пізнають (розслідують) злочин» [1, с. 7—8].

Проаналізувавши поняття «злочин», яке на той час розкривалося у ст. 7 Кримінального кодексу УРСР, М. В. Салтевський зробив припущення, що однією з важливих ознак злочину є наявність діяння — дії або бездіяльності суб'єктів. Справді, подія злочину як матеріальне явище об'єктивної дійсності є складною системою взаємопов'язаних і причиново обумовлених чинників, обставин, вчинків, дій та інших проявів суб'єктів у навколишньому середовищі. Вони виникають унаслідок взаємодії з матеріальними об'єктами, що опинилися в орбіті події злочину. У кожному з них спостерігаються безпосередні або опосередковані дії певної людини.

Детальніше аналізування цього явища призвело М. В. Салтевського до висновку про те, що «... злочин, так або по-іншому, супроводжується взаємодією його суб'єктів між собою і матеріальними речами. Наслідком такої взаємодії є матеріальні та ідеальні відображення (сліди) в широкому їх розумінні. Виявлення, дослідження і використання таких слідів в якості джерел криміналістичної інформації є одним із головних завдань розслідування злочинів» [1, с. 9].

Такі далекоглядні висновки дали змогу М. В. Салтевському: 1) виокремити та класифікувати види об'єктів, що взаємодіють під час скоєння злочинів (люди, неживі тіла, живі організми); 2) обґрунтувати передачу (обмін) енергією під час слідоутворення (проста і складана, безпосередньо (контактно) або опосередковано (безконтактно)); 3) схарактеризувати з криміналістичної точки зору види взаємодії (психічна, механічна, фізична, хімічна або біологічна); 4) розробити основи механізму слідоутворення (відображення) у процесі події злочину.

Щодо четвертого висновку, то М. В. Салтевський писав: «Подія злочину ... є системою різних взаємодій людей і предметів матеріального світу, унаслідок яких утворюються сліди-відображення. Сліди є джерелами інформації, що дають змогу відтворювати механізм взаємодії, вид об'єктів, що беруть у ньому участь, розв'язувати ідентифікаційні і неідентифікаційні завдання

розслідування» [1, с. 15], а також: «Механізм слідоутворення обумовлено видом взаємодії і характером структури взаємодіючих об'єктів» [1, с. 16].

Це обумовило розроблення М. В. Салтевським наукових основ: 1) утворення слідів під час механічної, фізичної, хімічної та біологічної взаємодії; 2) механізму відображення інформації у слідах взаємодії засобів скоєння злочинів; 3) техніко-криміналістичних прийомів отримання інформації для розшуку і визначення знарядь скоєння злочину, зброї, джерел підвищеної небезпеки за їх матеріальними слідами-відображеннями [1, с. 26—106].

1987 р. ідеї М. В. Салтевського щодо розроблення наукових основ «механізму виникнення слідів — джерел криміналістичної інформації при вчиненні злочину» увійшли до досить оригінального підручника «Спеціалізований курс криміналістики», виданого у Київській вищій школі МВС СРСР за підтримки та безпосередньої участі відомих радянських криміналістів Р. С. Белкіна, В. П. Бахіна, А. В. Дулова, Г. Г. Зуйкова, В. П. Лаврова, В. К. Лисиченка, І. М. Лузгіна, В. О. Конової, Г. А. Матусовського та ін. [7, с. 56—130]. На жаль, видання вийшло під обмежувальним грифом і стало відомим науковому загалу лише після його зняття.

Хоча розділ 1, у якому викладено питання предмету, системи і завдань радянської криміналістики, у цьому підручнику підготовлено Р. С. Белкіним, однак М. В. Салтевський (як відповідальний редактор підручника) вніс до нього низку своїх оригінальних ідей. У такий спосіб криміналістика стала наукою, зокрема й про «закономірності механізму вчинення злочину» [7, с. 7], до її предмету віднесли закономірності виникнення й розвитку зв'язків і відношень усередині механізму злочину (зв'язок між дією і результатом, повторюваність дій у схожих ситуаціях, стереотипи поведінки суб'єктів злочину та ін.), а під механізмом злочину пропонували розуміти «складну динамічну систему, до якої належать: суб'єкт злочину, його ставлення до своїх дій, їх наслідків, співучасників; предмет замаху; способи скоєння злочину; злочинний результат; місце, час і інші обставини, що належать до обстановки злочину; поведінка і дії осіб, що виявилися випадковими учасниками події та ін.» [7, с. 5].

На початку 1990-х років виникли справедливі сумніви щодо доцільності розроблення у криміналістиці двох паралельних учень: про механізм

слідоутворення під час скоєння злочину і про механізм злочину. У криміналістиці водночас почали використовувати поняття «механізми і способи скоєння злочину», «механізми і способи відображення злочинів у навколишньому середовищі», «механізми і способи скоєння злочинів певного виду», «механізми слідоутворення», «механізми взаємодії матеріальних тіл при скоєнні злочину», «механізм розслідуваної події», «механізм скоєння злочинів» і т. ін. [8, с. 19, 21—22].

Ураховуючи такі неоднозначні тенденції, М. В. Салтевський розпочав роботу над одноосібним посібником з курсу криміналістики, у розділі «Вчення про механізм вчинення злочину», вирішив обійти термін «злочин» як кримінально-правове, а не криміналістичне поняття і звернувся до популярного на той час у психології та філософії діяльнісного підходу.

На той час у філософії та суспільних науках термін «діяльність» тлумачили як спосіб буття людини у світі, здатність її вносити до дійсності зміни. Основні моменти діяльності: суб'єкт із його потребами; мета, відповідно до якої перетворюється предмет; об'єкт, на який спрямовано діяльність; засіб реалізації мети; результат діяльності. Загальним засобом діяльності визначали сукупність знарядь праці, створених людьми, — техніка й технологія [9, с. 389].

Тому, на думку М. В. Салтевського, досліджуючи механізм злочину, доцільно використовувати діяльнісний підхід, який дає змогу вивчати об'єкти, явища та їх взаємодію в аспекті діяльності суб'єктів злочину. Діяльнісний підхід інтегрує методи й засоби для визначення інформації про злочинця і його поведінку на місці події. Він обумовлений сутністю й механізмом злочину, призводить до об'єктивної оцінки скоєного у кримінально-правовому аспекті [10, с. 87].

На користь доцільності використання терміну «злочинна діяльність» замість терміну «злочин» під час дослідження його механізму М. В. Салтевський навів такі переконливі аргументи: 1) у публікаціях злочин нерідко розуміють як різновид соціальної діяльності, що є справедливим, адже це діяльність, хоча й протиправна; 2) структура злочинної діяльності є аналогічною будь-якій соціальній діяльності; 3) як соціальну, так і злочинну діяльність пов'язано зі здатністю людини здійснювати цілеспрямовану роботу, змінювати матеріальне та духовне середовище, в якому вона відбувається, вносити зміни до навколишньої дійсності [10, с. 86—87].

Аналізуючи структуру злочинної діяльності, М. В. Салтевський зазначав, що вона повністю відповідає будь-якій соціальній діяльності (трудовій, науковій, культурній тощо) і також містить чотири основні елементи: суб'єкт (суб'єкт злочину); знаряддя праці (засоби скоєння злочину); предмет праці (предмет злочинного посягання); продукт праці (сліди злочинної діяльності) [10, с. 87; 11, с. 40].

При цьому елемент «суб'єкт злочинної діяльності» має відповідати таким ознакам: 1) бути людиною (фізичною особою); 2) бути здатним діяти; 3) вступати у взаємодію; 4) відображати себе; 5) відповідати кримінальним і кримінально-процесуальним вимогам [10, с. 87; 11, с. 40].

Щодо елемента «засобів діяльності», то у законотворчій діяльності вони є знаряддями праці, різноманітними інструментами, механізмами та їх системами, які суб'єкт діяльності розміщує між собою і предметом праці для досягнення мети. Такі засоби діяльності можуть бути матеріальними і нематеріальними, спеціально пристосованими і непристосованими.

Здійснюючи злочинну діяльність, злочинець також досягає своєї злочинної мети, розміщуючи засоби злочинної діяльності між собою і предметом діяльності (об'єктом, із яким безпосередньо взаємодіє суб'єкт). До того ж злочинець впливає на об'єкт (об'єкти) замаху (предмети, зокрема й знаряддя праці: ніж, сокира, спеціально пристосований злодійський інструмент тощо), перетворюючи їх на засоби скоєння злочину (засоби злочинної діяльності) [10, с. 88; 11, с. 40-41].

Предметом злочинної діяльності вважають природне середовище перебування (проживання) людини, що є способом буття людини у світі, в якому вона здатна діяти і змінювати дійсність. Тому природа є універсальним предметом будь-якої діяльності, зокрема й злочинної.

На думку М. В. Салтевського, у криміналістиці предметом злочинної діяльності є фізичне тіло живої та неживої природи, органічного або неорганічного походження, що перебуває у твердому, сипучому, рідкому й газоподібному стані, яке піддається безпосередньому впливу й відображає його механізм [10, с. 88, 11, с. 41]. До того ж зауважувалося, що предмет злочинної діяльності доцільно розмежовувати з предметом злочину: 1) предмет злочину як кримінально-правове поняття лежить у сфері суспільних відносин, а предмет злочинної діяльності зазвичай перебуває поза цією сферою; 2) предмет злочинної

діяльності є об'єктом, з яким безпосередньо взаємодіє суб'єкт діяльності, при цьому цей об'єкт діяльності не завжди є предметом злочину.

Сліди злочинної діяльності пропонували характеризувати так: 1) це сліди в широкому розумінні, тобто будь-які зміни у природньому середовищі та суспільних відносинах; 2) слідами злочинної діяльності можуть бути будь-які очевидні та неочевидні зміни, що призводять до змін функцій людей, речей і відносин між ними; 3) такі зміни до навколишнього середовища вносять суб'єкт злочину (суб'єкт злочинної діяльності); 4) сліди злочинної діяльності є матеріальними та ідеальними відображеннями, кінцевим продуктом такої діяльності; 5) сліди злочинної діяльності можуть бути предметом злочину, однак найчастіше є об'єктами матеріального середовища, у якому розвивався злочин.

У вузькому розумінні (слідознавчому й трасологічному) сліди злочинної діяльності є результатом контактної або безконтактної взаємодії суб'єкта або системи (суб'єкт — засіб вчинення злочину) із матеріальним середовищем [10, с. 88—89; 11, с. 41].

Характеризуючи механізм злочинної діяльності й процес його відображення, М. В. Салтевський виходив із таких положень: 1) опис лише структури злочинної діяльності не розкриває її динаміки (механізму взаємодії, процесу слідоутворення, відображення як кінцевого продукту злочинної діяльності); 2) елементи злочинної діяльності, взаємодіючи, завжди відображають один одного у вигляді відбитків (мисленнєвих образів); 3) відображення за своєю сутністю є відтворенням, тобто внутрішньою здатністю матеріальних об'єктів перебудовуватися під впливом ззовні й відповідним чином реагувати, до того ж виникають сліди-відображення.

Пропонувалося чітко розрізняти відображення у живій і неживій природі. У неживій природі процес відображення є відносно простим (пасивним, елементарним) і завершується утворенням матеріальних слідів (рук, ніг тощо). У живій природі процес відображення складніший і напряму залежить від рівня організації та розвитку живих організмів. Найдосконалішим у цьому випадку є відображення людиною (психічне, суспільне), воно є складним процесом взаємодії людей між собою і матеріальною дійсністю на чуттєвому (органолептичному) рівні. Таке чуттєве відображення формує ідеальне відображення (слід пам'яті, суб'єктивний образ).

Процес будь-якого відображення завжди передбачає участь двох об'єктів: відображуваного (слідоутворювального) і такого, що відображає (слідоприймального), наслідком чого є відображення, тобто слід.

Складовою механізму злочинної діяльності, на думку М. В. Салтевського, є концепція енергетичного обміну між об'єктами, що взаємодіють, в основу якої покладено види руху, названі Ф. Енгельсом психічний (різновид суспільного), механічний, фізичний, хімічний, біологічний.

За Ф. Енгельсом, стрижневою ідеєю «Діалектики природи» є класифікація форм руху матерії й (відповідно до цього) класифікація наук, що вивчають ці форми руху. Нижча форма руху — це просте переміщення, найвища — мислення. Основні форми рухів, що вивчають природничі науки: механічний, фізичний, хімічний і біологічний. Кожна нижча форма руху переходить за допомогою діалектичного стрибка у вищу форму. Кожна вища форма руху містить як підлеглий момент нижчу форму, але не зводиться до неї [12, с. XVII].

Механізм злочину (механізм злочинної діяльності) є сукупністю послідовних взаємодій і відтворень, викликаних різними видами енергії. Під час взаємодії об'єкти обмінюються енергією, необхідною для слідоутворення, тобто певної роботи. Якщо задіяно більше одного виду енергії (руху), то таку взаємодію вважають складною [10, с. 89—92, 11, с. 41—43].

Отже, М. В. Салтевський сформував оригінальну, теоретично й практично значиму концепцію механізму злочинної діяльності, в основу якої поклав діяльнісний підхід до опису системи механізму злочину; теорію пізнання як одну зі сторін діяльності щодо розслідування злочинів; теорію взаємодії об'єктів у судовому слідознавстві; теорію відображення у криміналістиці; теорію відображення в живій і неживій природі; теорію енергетичного обміну між об'єктами взаємодії; метод моделювання (відновлення) події минулого шляхом отримання криміналістичної інформації з матеріальних та ідеальних джерел; принцип динамізму складових злочинної діяльності; пропозицію щодо розподілу слідів злочинної діяльності в широкому і вузькому (слідознавчому й трасологічному) розумінні; припущення про те, що наслідком взаємодії складових (елементів) злочинної діяльності є утворення відбитків (мисленевих образів), тобто продукту слідів такої діяльності.

Перелік джерел посилання

1. Салтевский М. В. Собираение криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии : учеб. пособ. Киев, 1980. 112 с.
2. Дидро Д. Разговор Д'Аламбера и Дидро / Сочинения : в 2-х т. Москва, 1986. Т. 1. 590 с.
3. Павлов Т. Теория отражения: Основные вопросы теории познания диалектического материализма / авториз. пер. с болгар. Москва, 1949. 522 с.
4. Ленинская теория отражения и современная наука / гл. ред. Т. Павлов. Том: Теория отражения и обществознание. София, 1973. 369 с.
5. Белкин Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики. Москва, 1970. 130 с.
6. Ларин А. М. От следственной версии к истине. Москва, 1976. 200 с.
7. Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования) : учебник. Киев, 1987. 384 с.
8. Колдин В. Я., Потапшик Д. П., Холыст Б. и др. Криминалистика социалистических стран / под ред. В. Я. Колдина. Москва, 1986. 517 с.
9. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. Київ, 1979. Т. 3. 552 с.
10. Салтевский М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов : учеб. и практ. пособ. Харьков, 1996. 432 с.
11. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі). Київ, 2005. 588 с.
12. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Москва, 1961. Т. 20. 827 с.

ДНК-ідентифікація жертв війни в Україні: проблемні аспекти

Руслан Степанюк,

д-р юрид. наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ,
м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>, e-mail: stepanuk2@ukr.net

Вікторія Іонова,

Харківський НДЕКЦ, м. Харків, Україна, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7253-0690>,
e-mail: biologin75@gmail.com

Розглянуто деякі організаційні та методичні проблеми призначення та проведення молекулярно-генетичних експертиз та експрес-досліджень ДНК із метою ідентифікації зниклих безвісти осіб і невпізнаних трупів в умовах війни в Україні.

Ключові слова: ідентифікація жертв війни; молекулярно-генетична експертиза; криміналістичний ДНК-аналіз; експрес-тестування ДНК; розслідування воєнних злочинів.

DNA identification of war victims in Ukraine: problematic aspects

Ruslan Stepaniuk, Viktoriia Ionova

Certain organizational and methodological problems of appointing and carrying out forensic molecular genetic examination and express DNA tests to identify missing persons and unidentified corpses under conditions of war in Ukraine have been considered.

Keywords: identification of war victims; forensic molecular genetic examination; forensic DNA analysis; express DNA testing; investigation of war crimes.

Протягом останнього року у зв'язку з російською збройною агресією проти України перед правоохоронними органами й експертними установами постали нові виклики, пов'язані з необхідністю ідентифікації масових жертв війни. Таких масштабних завдань у новітній історії України досі не виникало, тому бракує відповідного досвіду. Ситуація ускладнюється через те, що бойові дії тривають, роблячи умови роботи правоохоронців і експертів надзвичайно важкими.

У комплексному мільтидисциплінарному підході до ідентифікації жертв катастроф (*Disaster*

Victims' Identification, DVI) одним із основних методів є криміналістичний ДНК-аналіз, що має низку принципових переваг (наприклад, дає змогу визначити особу за незначною кількістю біологічного матеріалу, зокрема у разі спотворення трупа; має фундаментальну наукову основу стосовно точності отриманих результатів). Водночас такі технології є доволі витратними, вони потребують високого рівня організації, оскільки в хаотичних умовах збройного конфлікту та через значну кількість жертв тільки так можна впорядкувати роботу й досягти прийнятних результатів.